

PRŮMYSLOVÁ DEMOKRACIE A SPOLEČENSKÝ SYSTÉM

Na první pohled se zdá paradoxní, že tzv. průmyslová demokracie, tj. účast dělnických a zaměstnaneckých zástupců na vedení podniků a závodů není v oblíbě nejen u tradičních tzv. kapitalistů, nýbrž i ve většině tzv. socialistických zemí. Manažerská vrstva na obou stranách ideologického předělu nemá chuti podílet se o moc se zástupci širšího osazenstva. Učinila-li někde ústupky podílnickému principu, stalo se tak pod vlivem sociálně demokratických stran a odborů, jako na příklad ve Švédsku a Západním Německu, nebo pod vlivem reformního komunismu, odvracejícího se od totalitního modelu a přibližujícího se programu sociálně demokratickému, což je do jisté míry případ Jugoslávie. Je-li někde naděje na další rozšíření průmyslové demokracie, pak je to především v pluralitně demokratických průmyslově vyvinutých zemích Západu, kde se nezávislé odbory mohou soustředit na hájení zájmi svého členstva a kde i některé křesťansky či liberálně orientované vrstvy vidí nutnost demokratizace hospodářského řízení. Otázka může být položena takto: má-li jednotlivec jakožto občan právo volit zákonodárce pro celý stát, proč by neměl mít taky právo, jakožto výrobce, volit své zástupce do vedení své hospodářské jednotky. Kladná odpověď logicky vyplývá z konceptu demokracie. Naproti tomu v zemích ovládaných Marxisty – Leninisty je demokracie chápána zcela jinak: ne jako rozhodování zástupců zvolených z alternativního výběru, nýbrž rozhodování těch, kteří vědí, co lid potřebuje (i když si toho třeba není vědom) a zejména, co bude potřebovat v budoucnosti. Protože budoucí poměry hrají podstatnou roli a jejich uspořádání musí být správně programováno, tj. podle jediné správné nauky Marxismu-Leninismu, není ve společnosti takto ovládané místa pro rozptylování a plýtvání energií na jiné účely. K jednomu cíli zaměřená činnost vyžaduje centrálně vedený stát a centrálně řízené hospodářství. Z toho logicky vyplývá neochota připustit skutečně zvolené zástupce dělnictva k řízení průmyslových závodů. Z toho taky logicky plyne nedůvěra k jakékoli spontaneitě mimo předem určený rámec stranických a vládních úkolů.

Pochopíme-li tuto logiku, paradox přestává být paradoxem. Poznání reálných možností vývojových však vyžaduje další rozbor, odbourání další pověry, která zastíňuje jasný obraz skutečnosti. Touto pověrou je teoretická dichotomie kapitalismus – socialismus, odvozená z dílčího institučního rozdílu společenského (vlastnictví). Z pohodlnosti či setrvačnosti se s touto dichotomií zachází jako by šlo o operativní model reality. Ti však, kteří na vlastní kůži prožili společenské změny, programově určované tímto modelem, většinou postřehli neadekvátnost této dichotomie, zvětčující teoretické koncepty bez náležité verifikace. Mnohým jistě přišlo na mysl, že společenské struktury se nedají vtěsnat do příliš zjednodušujících formulek.

I já se domnívám, že jakoukoli konkrétní společnost sotva můžeme analyzovat jako jeden jediný systém. Spíše si ji můžeme představit jako konglomerát dílčích systémů a i institučních mechanismů (pro zjednodušení lze mluvit o subsystémech), které jsou navzájem v různých typech vazby, od zcela souřadných do stroze hierarchicky seřazených. Každý takový subsystém zasahuje jen určitý výsek společenských vztahů, je však schopen expanze i kontrakce, takže jeho váha či význam v celkové struktuře společnosti se časem mění. Výskyt jednotlivých subsystémů (mechanismů), jejich vzájemná pozice a váha (důležitost) ve společnosti charakterizují po mém soudu nejlépe její strukturu, kterou jen ve zjednodušeném, zkratkovém smyslu lze nazvat společenským systémem.

V současné době lze ve většině zemí identifikovat tyto subsystémy: stát jakožto právní osobu (subjekt práv a povinností, jejichž výkon je však svěřen dalším subsystémům aparátového typu) jako je armáda, policie, soudnictví a trestní instituce, školství, fiskus (extrakční a redistribuční aparát), dále pak politické organizace (strany), náboženské organizace (církve), profesionální organizace (včetně odborů) jakož i specifické mechanismy, jako je tržní mechanismus, mechanismus pro úpravu mzdových a pracovních podmínek (kolbiště kolektivních smluv, stávek a výluk) a technologický mechanismus (vyplývající z dané úrovně technologie). Zvláštním subsystémem, či mechanismem, je parlamentní systém (v našem pojetí subsystém). Jeho prostřednictvím se alokuje moc jednotlivým politickým stranám, obdobně jako se mechanismem trhu alokují ekonomické zdroje.

Všechny subsystémy fungují podle nějakých explicitních či implicitních pravidel. Jejich vzájemný vztah může být více méně spontánní (může se vyvinout zvykový regulativ) nebo může být regulován jedním

z těchto subsystémů, jenž je tak povýšen na subsystém (mechanismus) řídicí. V moderní době je to vždy stát (právnícká, kolektivní osoba), který vytváří regulativní rámec všech subsystémů. Rozdíly společenských struktur jsou pak dány především intenzitou této regulace. V dalším pak běží o zmíněný již vztah a relativní význam jednotlivých ostatních subsystémů.

Intenzitu regulace jedním subsystémem (v našem případě státem) můžeme též analyzovat z hlediska celého komplexu moci. Jestliže moc chápeme jako vztah společenský a rozumíme jí možnost vynutit vlastní vůli proti odlišné vůli někoho, v rámci daného společenského vztahu (klasická definice Maxe Webera), pak nás bude především zajímat rozložení této možnosti ve společnosti a rozsah vztahů, v nichž k mocenskému uplatnění dochází. Jinými slovy zajímá nás, jak dalece je moc koncentrována či dekoncentrována a jaký je rozsah jejího působení. Obrátíme-li na chvíli pořadí a zaměříme-li nejprve pozornost na rozsah moci, resp. rozmanitost vztahů, v nichž se mocenské vztahy uplatňují, vyvstanou nám tři tradiční sféry společenského života, tj. sféra politická, hospodářská a kulturní. V každé z těchto sfér se mohou mocenské vztahy vytvářet odlišně, každá z nich může být mocensky regulována v různém rozsahu či intenzitě; to znamená, že v každé z nich se může různě rozsáhlý okruh činnosti vymykat mocenským zásahům. Na druhé straně mocenský potenciál z jedné z těchto sfér může přesahovat do druhých, které mohou být jedné z nich v záležitostech jistého typu zcela podřízeny. Může docházet i k institučním fuzím mocenských center ve dvou nebo ve všech třech sférách. Klasickým případem takové fuze je ideologizovaná formace politická, např. komunistická strana, spojující kulturní aspirace mocenské s politickými. Znárodnění výrobních prostředků je příkladem fuze moci hospodářské a politické. Alternativ a nuancí je nepřehledné množství. Celý komplex můžeme stručně nazvat konstelací moci. Konkrétní konstelaci si lze představit jako pozici na ose mezi dvěma póly: pólem maximálního rozložení moci, tj. pólem pluralitní konstelace moci a pólem maximální koncentrace moci, tj. pólem totalitní konstelace, nebo, abychom se vyhnuli nedorozumění s ohledem na dosavadní usus termínu, unitární konstelace moci.

Pro větší přesnost analýzy je vhodné přidržet se Maxe Webera i v dalším bodě, tj. v rozlišení dvou druhů moci: pravomoci, tj. moci opatřené sankcemi právního, případně trestního typu, a vlivu, tj. moci postrádající takových sankcí. Zkušenost ukazuje, že konstelace

pravomoci se může lišit od konstelace vlivu. V zásadě lze snáze koncentrovat pravomoc než vliv. I v zemích s vysokým stupněm koncentrace mocenské (s unitární konstelací moci) je vlastně jen pravomoc takto koncentrována. I v takové zemi mohou být zcela nezávislá ohniska vlivu; sem patří jednak církve, náboženské sekty, jakož i opoziční, často potlačované (ilegální) skupiny. Jako klasický příklad odlišné konstelace pravomoci a vlivu lze uvést současné Polsko. Katolická církev a různé menší, ne vždy jasně vyhraněné názorové skupiny v něm mají značný společenský vliv, ač pravomoc nemají žádnou. Kromě toho výrobní prostředky nejsou zcela monopolizovány státem; zemědělství je převážně soukromé. Vedle oficiálních, na vládnoucí politické straně závislých odborech, se čas od času uplatňuje spontánní organizace dělnická, která dílčími akcemi revolučního typu dovede zabránit nepopulárním hospodářským opatřením vlády. Unitární konstelace pravomoci tak v Polsku kontrastuje s pluralitní konstelací vlivu. Další příklady různého stupně mocenské konstelace v jednotlivých sférách poskytuje Jugoslávie, ale také Španělsko. V Jugoslávii je hlavní rozdíl mezi koncentrovanou pravomocí politickou a do značné míry dekoncentrovanou mocí hospodářskou. V oblasti kulturní převládá pluralita vlivů přes aspirace politického centra vtěsnat je do regulovaného rámce. Ve Španělsku začíná proces rozkladu unitární konstelace politické pravomoci, která je již delší dobu v kontrastu s pluralitní konstelací vlivu ve všech sférách společenských.

V zemích s všeobecnou pluralitní konstelací moci se naproti tomu objevují ohniska mocenské koncentrace. Po druhé světové válce začal subsystém parlamentní demokracie silněji zasahovat do sféry hospodářské. Šlo jednak o pokusy hospodářského plánování, jednak o rozšíření sféry redistribuční (welfare state). Stát tak nabyl více pravomoci a zejména vlivu. Je těžko říci, zda se tak stalo na něčí újmu, ale zdá se, že to oslabilo vliv soukromého kapitálu, který teď vytváří menší procento pracovních příležitostí než dříve. Větší podniky však dovedly rozšířit svůj zaměstnavatelský vliv na újmu menších (v důsledku pokračující koncentrace). Toto rozšíření se však ukázalo více kvantitativní než kvalitativní. Dlouho trvající plná zaměstnanost a vzrůstající členství v odborových organizacích posílily pozici námezdně pracujících ve všech případných konfrontacích se zaměstnavateli. V zemích s vysokou unionizací dělnictva (Švédsko a do značné míry i Velká Británie a Západní Německo) se dokonce uplatňuje snaha upevnit vliv odborových organizací rozšířením jejich pravomoci (v Británii jde

o tzv. closed shop, jinde o průmyslovou demokracii jen prostřednictvím odborů; ve Švédsku byl dokonce vypracován návrh na postupné nabývání vlastnického práva k výrobním prostředkům odborovými organizacemi). Nesocialističtí stoupenci průmyslové demokracie trvají na zastoupení všech, nejen odborově organizovaných pracujících. Jiné ohnisko koncentrace moci (spíše vlivu než pravomoci) vzniká v tzv. mnohonárodních společnostech. Pokud však tyto společnosti působí v zemích s poměrně efektivním daňovým postihem a silnými odbory, nemusí jejich vliv působit disfunkčně.

Jaký je nyní dopad různých typů konstelace moci na vzájemné utváření společenských subsystémů? Pluralitní konstelace připouští více spontaneity. V jejím rámci může snadněji docházet k přesunům vlivu, pravomoci i relevance jednotlivých subsystémů. Tak např. na evropském severozápadě parlamentní demokracie zatlačila do faktické bezvýznamnosti subsystém monarchický, který si svého času osoboval nejen primát, nýbrž i monopol politické moci. A ne všude se tak stalo cestou revoluční. V současné době jsme svědky dalších postupných (nerevolučních) přesunů. Narůstání fisku s rozsáhlým redistribučním aparátem redukuje sféru tržního mechanismu a vytváří situaci, kdy inflační tlak může koexistovat s poměrně vysokou nezaměstnaností, což je případ neznámý v historii ekonomických cyklů předcházející epochy. V poměru práce a kapitálu, či přesněji řečeno, v poměru námezdnicích sil a managementu, dochází k dvojímu významnému přesunu. Ve vyvinutých zemích klesá nabídka nekvalifikované pracovní síly, což vede ke zmenšování mzdových rozdílů. Někde, jako na př. ve Švédsku, je důchodová nivelizace kromě toho ještě podporována cílevědomou politikou odborů a sociální demokracie. Naproti tomu v britských odborech se střetává nivelizační tendence se snahou zachovat mzdovou diferenciaci více méně beze změny. (Nivelizovat se mají důchody ostatní.) Druhý přesun dopadá silně na oblast politickou. Jak ukazuje názorně zejména případ Velké Británie, kolbiště mezi prací a kapitálem, které svými konfliktními a smluvními uzanci vytvořilo zvláštní subsystém v rámci pluralitní konstelace moci, hypertrofovalo natolik, že podstatně redukovalo akční radius parlamentní demokracie.

Teoretičtí sociologové se v takové situaci zabývají otázkou, do jaké míry je daná situace eufunkční či disfunkční. Ideologové krajní levice chtějí disfunkci přiostrňovat až do úplného zhroucení systému a jeho nahrazení jiným. Vidí strukturu jako celek, postavený na soukro-

mém vlastnictví výrobních prostředků; jeho nahrazení vlastnictvím národním je pro ně podmínkou lepšího systému – socialismu, při jehož uskutečňování se oni ovšem vyvarují chyb a nedostatků socialismu etablovaného ve východní Evropě. Tito ideologové připouštějí, že taková radikální změna nebude možná bez potlačení opozice se strany staromilců a tak cesta násilí, cesta revoluce se v jejich myslích rýsuje jako reálná, pozitivní alternativa.

Jaké jsou však reálné vyhlídky této cesty? Myslím, že dosavadní zkušenosti se všemi revolucemi, které dosud proběhly, ukazují jasně, že i při střetávání společenských sil platí jisté zákonitosti, ne nepodobné zákonitostem ve vědách přírodních. Vítězná revoluce a násilná transformace systému je možná jen přetlakem sil. Každou společnost, každý její subsystém lze přirovnat k vektorovému poli. Na něm dochází stále k přesunům, a to v poměru kinetické energie jednotlivých vektorů, ať už jsou jimi politické, profesionální, ideologické či jiné skupiny. Nestačí-li však někomu tempo změn v rámci této » systému imanentní arény «, pak musí vyvinout mimořádně velikou sílu, neboť musí pohnout s několika subsystémy současně a čelit nejen aktivní opozici, nýbrž i setrvačnosti. Těžko si lze také představit situaci, že by všichni programátoři systémové změny chtěli totéž. Jak známo, při každé revoluci se revolucionáři rozestoupili do několika táborů různých se rozsahem a hloubkou svých transformačních požadavků. Po porážce starého režimu, nebo někdy ještě před tím, došlo k jejich vzájemnému konfliktu. Ten směr, který zvítězil, se mohl udržet jen silou, která musela být tak veliká, aby stačila nejen potlačit » kontrarevolucionáře «, nýbrž i ostatní konkurenční směry revoluční. Zápas na několika frontách nezbytně vyžaduje soustředění sil a to předpokládá jednotné centrální vedení a zosťvenou disciplínu bojovníků. Tak dosud vždy v revoluci došlo ke koncentraci moci, jejíž míra předčila koncentraci moci starého režimu. Tím se vytvořil instituční předpoklad pro uplatnění nové mocenské elity, cílevědomější a ráznější než byla elita předrevoluční. Pro přímou demokracii, po níž toužili mnozí revolucionáři, nezbylo mnoho příležitosti. Pokud byla načas institucionalizována nějakými lidovými výbory či sověty dělníků apod., byla jejich působnost brzy omezena, nejprve vlivem revolučních vůdců, vlivem, který se v průběhu boje stále více koncentroval v méně rukou, až nakonec byl institucionalizován v revoluční diktatuře, ve směru unitární konstelace pravomoci. Při tom je si třeba uvědomit jeden významný rozdíl. Zatímco tzv. buržoazní revoluce vedly vesměs jen ke koncentraci pra-

vomoci politické, tzv. revoluce socialistické rozšířily koncentraci na sféru kulturní i hospodářskou. Zatímco v tzv. buržoazních revolucích byla politická diktatura stadiem přechodným, po tzv. socialistických revolucích převládá tendence petrifikovat diktaturu na dobu co nejdéle, v sovětském typu prakticky na trvalo.

Sovětské vyústění socialistické revoluce tak vedlo k těmto přesunům ve struktuře společenských subsystémů: k hypertrofii policejního a vojenského aparátu, k podřízení ekonomické a kulturní sféry sféře politické, k atrofii parlamentní demokracie na formální atrapy, k redukci tržního mechanismu, jakož i mechanismu pro sjednávání mzdových a pracovních podmínek. Jednotlivé subsystémy byly hierarchizovány a podřízeny vůli politického centra. Byly vytvořeny předpoklady pro rychlejší růst produktivity než reálných mezd. Náboženské organizace byly zbaveny zbytku své pravomoci a jejich vliv má být eliminován kombinací vlivu i pravomoci vládnoucího centra.

Takový byl v prvních letech i vývoj Jugoslávie. Teprve když její vlastní (revoluční) mocenské centrum bylo vystaveno centralizačním mocenským aspiracím centra moskevského a jugoslávští držitelé moci se odmítli podříditi, začla Jugoslávie hledat odlišnou cestu k socialismu a inspirovat se spíše intencemi než recepty Marxovými. Na místo demokracie parlamentní, kterou celkem podržela na úrovni atrapy, se pokusila zavést demokracii hospodářskou, která v kombinaci s uvolněným tržním mechanismem dopřála značný prostor spontaneitě v ekonomické sféře. Tak došlo ke zmíněné již odlišné konstalaci moci v politické a ekonomické oblasti. Spontaneita ekonomických sil má však tendenci působiti příznivě (eufunkčně) jen za poměrné rovnosti příležitostí, to jest ve společnosti dosti homogenní, s poměrně vysokou úrovní vzdělanosti a loajalitou k celku. Jugoslávský vývoj je však ohrožován nedostatkem právě těchto předpokladů.

Jak už řečeno na začátku, průmyslová demokracie má největší možnosti uplatnění v zemích s pluralitní konstelací moci (pravomoci i vlivu). Příklad Švédska a Spolkového Německa naznačuje, že se tento subsystém může postupně vsouvat mezi tržní mechanismus, kolbiště pro sjednávání mzdových a pracovních podmínek, fiskus a parlamentní demokracii, aniž, jak se zatím zdá, se stane příčinou jejich disfunkční atrofie. Nemyslím, že by bylo lze od zaměstnaneckého zastoupení ve vedení závodů očekávat zvýšení ekonomické efektivity. Účelem je větší sociální harmonizace, vytvoření mechanismu pro účinnější zlepšování pracovních podmínek a sociálního statusu ná-

mezdně pracujících nižších kategorií, jejich větší sebeuplatnění v hospodářském procesu, který pokračující industrializací a automatizací redukuje pracovní příspěvek jednotlivce na několik mechanizovaných pohybů. K tomuto cíli je zaměřena politika odborů zejména ve Švédsku. Po rozsáhlé nivelizaci důchodové, která, jak poslední data ukazují, stále pokračuje, a to s ohledem na všechny, nejen zaměstnanecké, důchody, má ve Švédsku dojít i ke zmenšení rozdílů mezi pracovní strastí, rozdílů vyplývajících nejen z tradiční dělby práce, ale i moderní technologie. (Při tom ovšem nesmíme zapomínat, že to byla právě moderní technika, která nevídaným způsobem podstatně redukovala fyzickou dřinu a přispěla k větší hygieničnosti pracovního prostředí.) Prakticky to např. znamená nahrazování práce na běžícím pásu a podobných dílčích mechanických výkonů jednotlivce prací skupinovou, při níž každý jednotlivý pracovník sleduje celý výrobek a podílí se na celistvosti pracovního výkonu. Nejde však jen o pracovní procesy, nýbrž o celý komplex vztahů, z nichž se vytváří vědomí vlastní pozice v závodě, v obci a v celé společnosti. Smyslem demokracie politické i hospodářské je, aby každý jednotlivec, bez jakékoli diskriminace, cítil svou příslušnost k celku, aby se mohl aktivně podílet na utváření jeho osudu, aby měl vědomí svých práv i odpovědností, aby nalézal uspokojení z toho, že je podílníkem svého společenského útvaru.

Samozřejmě, že nikdo nemůže zaručit, že subsystém průmyslové demokracie vyřeší všechny otázky a odstraní všechny tenze v oblasti pracovních vztahů a ekonomického rozhodování. Může dokonce i nové tenze vytvořit. Je to však jedna z možností, která se už teď ukazuje slibnější než změna poměrů vlastnických. V kombinaci s důchodovou politikou, která by důsledně zabraňovala příkré diferenciaci důchodové, politikou vyplývající jednak z kooperace a regulovaných konfliktů mezi odbory a ředitelstvím podniků, jednak z vládních opatření daňových, je to cesta, která, aspoň pokud se evropských poměrů týká, se ukazuje nejúčinnější k odstranění dvou zel konstatovaných Marxem v kontrastu k jeho socialistické vizi: odcizení a vykořisťování. Současně je to i cesta, která otevírá nové možnosti rozvinutí křesťanských ctností. Vždyť mocenské struktury a instituce jsou jen společenským rámcem pro naše činy a postoje. Jejich obsah závisí na našem přesvědčení etickém, na našem pojetí role člověka ve společnosti a na tomto světě vůbec.